

DEMİRCİLER VE FATİH DARÜŞŞİFASI MESCİDLERİ

Semavi Eyice

İstanbul'un Bizans ve Türk devirlerindeki topoğrafyası hakkında, uzun zamandanberi hayli çalışılmış olmasına rağmen, bu tarih ve sanat şehrinin muhtelif asırlardaki görünüşü henüz tamamen anlaşılabilmiş olmaktan çok uzaktır. Yeni araştırmaların ortaya çıkardığı hakikatleri tanıtmak ve eskiden yapılarak mütemâdiyen tekrarlanan bâzı hatâları düzeltmek, İstanbul'un âbideleri hakkında yazılacak monografyalarda dâima ön planda gelmelidir. Ancak bu yolda yapılan birçok küçük tecrübe çalışmalarından sonradır ki tarihî İstanbul'u tanımak kabil olacaktır. Burada tetkiyk edeceğimiz Demirciler ve Fatih Darüşşifası mescidleri bugün artık mevcûd olmamakla beraber hâlâ üzerlerinde bir takım mes'elelerin düğümlendiği eserlerdendir. Filhakika, bunlardan Demirciler mescidi, uzun zaman eski bir Bizans kilisesi olarak kabul edilmiş ve bu şekilde birçok neşriyâta yer almıştır. Her ne kadar son yıllarda süratle kaybolan son bakiyeleri, bu binânın duvarlarında bir bizans tekniğinin mevcut olmadığını göstermekte ise de bu binanın aslında Fâtih külliyesinin bir parçası olduğu ancak yeni anlaşılabilmiştir. Fakat böylece herşey aydınlanmış ve İstanbul'un âbidelerinden birinin tarihçesi kat'i olarak tesbit edilebilmiş değildir. Bu yazımızın gayesi de, Demirciler mescidi hakkında bilinenleri ortaya koymak ve aynı zamanda Fâtih'in meşhûr Darüşşifası ile bu binâ arasındaki mes'eleleri izaha çalışmaktan ibârettir.

I.

MES'ELENİN ORTAYA ÇIKIŞI

Patrik Konstantios'un ilk tab'ı 1824 de neşredilen eserinde, eski bir «Libos» manastırının Meryem adına inşâ edilmiş olan

kilisesinden bahsederek, tek kubbeli olan bu binanın, hâlâ mevcûd olduğunu bildirmekte ve Fâtih civârında Çırcır mahallesinde bulunduğunu da kaydetmektedir¹. Konstantios, bu eski kilisenin Bizans zamanındaki tarihçesini az-çok anlatmakla beraber, kitabını yazdığı sıralarda bu binanın ne olarak kullanıldığı ve hangi ad ile tanındığı husûsunda hiçbir ipucu bildirmemiştir. Hemen-hemen aynı yıllar içinde İstanbul hakkında büyük bir eser neşreden Hammer ise eski Havariyun kilisesinin doğu tarafından evvelce «Cibis Meryemi» (!) adına ithâf olunmuş bir kilisenin bulunduğunu ve fetihten sonra gerek Havariyun ve gerek bu Meryem kilisesinin yerlerinde Fâtih camii'nin yaptırılmış olduğunu yazmıştır². Nihayet İstanbul hakkındaki muhtelif araştırmalarının neticelerini toplu bir şekilde 1877 de neşreden A. Paspati, bu kitabının üçüncü kısmını, İstanbul'daki eski Bizans kiliselerine tahsis etmiş idi. Paspati, bunlar arasında, eski «Libos» manastırının bakiyesi (Μονή τοῦ Λιβόσ) olarak, Fâtih civarında, Çırcır mahallesinde bulunan ve o sıralarda «Demirciler mescidi» olarak bilinen binâyı göstererek, bu yazısı ile birlikte bu mescidin D. Galanikis tarafından yapılan bir de resmini neşretmiştir³. Bu resimden, Demirciler mescidinin, kare teşkil eden dört duvara dayanan sekiz cepheli bir kasnağa sahip bir kubbesi olduğu görülmekte ve mihrap kısmının da dışarıya doğru bir çıkıntı teşkil ettiği anlaşılmaktadır (Resim: 1).

¹ Κωνσταντίου Πατριάρχου, Κωνσταντινῆς Παλαιά καὶ νεωτέρα ἱστορία περιγραφὴ Κωνσταντινουπόλεως, Ἐν Βενετία. 1824, s. 76; aynı eserin daha sonraları İstanbul'da Fransızcası neşredilmiştir, *Constantinople ou description de Constantinople ancienne et moderne*, traduit par M. R., Constantinople 1846, s. 95; bu kitabın İngilizce ve eski harflerle Türkçe tercümeleleri de mevcuttur. 1830-1834 yılları arasında patriklik makamında bulunan Konstantios hakkında bk. M. Γεδεών, Πατριαρχικὸν Ἱερόν, Ἐν Κων - πόλει, (1890?), s. 689 vd.

² J. von Hammer: *Constantinopolis und der Bosphoros, örtlich und geschichtlich beschrieben*, Pesth 1822, I. s. 391; Hammer buradaki kiliseye «Jungfrau des Cibis» adını vermektedir ki, yanlıştır. Muhtelif müellifler tarafından Libos, Livis, Cibis, şekillerinde yazılan isim, uzun zamandanberi Lips olarak kabul edilmiştir, krş. not 23 de zikredilen Janin'in makalesi.

³ A. T. Πασπατι, Βυζαντινὰ Μολέται, Ἐν Κων - πόλει 1877, s. 325, buradaki resim, sonraları, M. Ziya tarafından iktibâs edilerek, not 13 de zikredilen eserinde de neşredilmiştir. Geçen asrın ikinci kısmında İstanbul'a gelen tarihçilerin ekserisinin mihrandârlığını yapan Dr. Paspati, İstanbul'un her köşesinde Bizansa âid hâtıralar bulmak isteyen oldukça romantik bir ilim adamıdır.

Üzeri bir yarım kubbe ile örtülü olan bu mihrap çıkıntısı dışardan beş cepheli olup, bu cephelerde iki sıra halinde pencereler açılmıştır. Yine resim üzerinde bâriz olarak görüldüğü gibi, gerek binanın inşa tekniği ve gerek kubbe sistemi, ve bilhassa pencereler, ve bunlardan mihrap çıkıntısında alt sırada bulunanların etrafını çeviren silmeler, Osmanlı - Türk san'atının bütün husûsiyetlerini taşımaktadırlar. Paspati, Libos veya Lips manastırının tarihçesi hakkında biraz izahât verdikten sonra, *Hadikat ül-cevâmi* 'de Demirciler mescidi hakkında yazılanları aynen tekrarlamakla beraber, Demirciler mescidinin aslen bir kilise olduğuna dair, bu eserde hiçbir kayıt bulunmadığını da tebârüz ettirmektedir⁴. Fakat müellif, mevcut binâda muhakkak bir kilise bakiyesinin mevcûd olduğunu kabul etmek istediğinden ve elinde böyle bir iddiayı te'yit edebilecek vesika bulunmadığından, mescidin dışarı doğru bir çıkıntı teşkil eden mihrabı ile Bizans kiliselerinin aynı şekilde taşkın absidleri arasında bir benzerlik görerek, bu binanın eski bir kilise olduğu hükmüne varmıştır. Hattâ o kadar ki eski kilisenin absidinin hiç değişmeden, zamanına yani 1877 ye kadar muhâfaza olunduğu da iddia etmiştir. Paspati'nin bu kitabı bugün artık değer ve ehemmiyetini oldukça kaybetmiş olmakla beraber, bilhassa elli, altmış yıl önceleri hayli revaç bulduğundan, bu eseri mehzaz olarak kullananların hepsi Demirciler mescidini eski bir kilise bakiyesi olarak kabul ediyorlar ve ekserisi de burasını Lips manastırına bağlıyorlardı.

İstanbul'un Bizans zamanındaki topoğrafyası hakkında, kaynaklar ve mevcûd bakiyelere göre toplu bir eser meydana getirmeğe çalışan Dr. A. Mordtmann, Demirciler mescidi yerinde Lips manastırını kabul etmenin doğru olamayacağını ileri sürerek, bu mescidin belki eski Aya Teofano kilisesi olabileceğini ortaya koymuştur⁵. Böylece Demirciler mescidinin menşei hakkında iki ayrı hipotez meydana çıkmış oluyordu.

Lips manastırı ile burası arasında bir irtibat görenler, daha

⁴ A. Paspati, *Ayn. esr.*, s. 326, not 4; Paspati, *Hadikat ül-cevâmi*, müellifi olarak, bu kitabın zeylini yazan, Ali Sâti' Efendi'yi zikretmektedir. Matbû' nüsha bu zeyl ile birlikte neşredilmiştir.

⁵ A. Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople*, Lille 1892 s. 71; «Revue de l'Orient Chrétien» (1891) den ayırışım; mescidin adı yanlış olarak «Demindjilar» şeklinde yazılmıştır.

ziyâde Paspati'yi kontrol etmeksizin kabûl edenler olup, bunlar arasında misal olarak A. E. Grosvenor⁶ ile C. Esad Arseven⁷ zikredilebilir. A. Mordtmann'ın nazariyesini kabûl ederek, Demirciler mescidi ile Aya Teofano kilisesini alâkalı förenler içinde de R. Bouvy⁸ ve E. Mamboury⁹ gösterilebilir. Diğer taraftan, İstanbul'daki mimârî âbidelerin muazzam bir korpüs'ünü meydana getiren C. Gurlitt de büyük bir hatâyâ düşerek, Paspati'nin kitabında temsil edilen binâ ile, aynı şekilde çıkıntı halinde bir mihrabı olan Ebu Vefa camiini birbirine karıştırarak, bu sonuncunun eski bir kilise olabileceğini yazmıştır¹⁰. Yanlış ve acele bir tetkiyk sonunda ileri sürülen bu mülâhaza, şüphesiz hiç bir zaman bir hipotez olarak ele alınamaz¹¹.

Demirciler mescidinin eski bir kilise olduğunu kabûl eden fakat eski adının tesbiti husûsunda kat'i bir neticeye varamıyan müellifler de vardı¹². İstanbul ve eski eserlerini oldukça iyi tanı-

⁶ E. A. Grosvenor, *Constantinople*, London 1895, II. s. 429; burada da «Demirdjilar» mescidi olarak kayıtlıdır.

⁷ C. Esad (Arseven), *Eski İstanbul, âbidât ve mebânisi*, İstanbul 1328, s. 173 veya aynı eserin Fransızcası, Djelal Essad: *Constantinople, De Byzance à Stamboul*, Paris (1908²), s. 108; bu esere ek olarak ayrıca neşredilen haritada, Djelal Essad, *Plan archéologique de Constantinople*, tz., Demirciler mescidi işaret edilmemiş, ve Aya Teofano ile Lips manastırı müphem sûrette gösterilmişlerdir.

⁸ P. E. Bouvy, *Souvenirs chrétiens de Constantinople et des environs*, Paris (1896), s. 80.

⁹ E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique*, Constantinople 1925, s. 292; Demirciler mescidi hakkındaki izâhât bu kitabın yalnız ilk tabında vardır. A. Saim (Ülgen): *İstanbul ve eski eserleri*, İstanbul, 1933, s. 164 de verilen izâhât Mamboury den alınmıştır ve ehemmiyetsizdir.

¹⁰ C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912, s. 43 ve res. «Es ist mir nicht klar, ob die von Paspates genannte Demirdschilar M. dieselbe ist wie diejenige, die ich an Ort und Stelle als Ebu Vefa M. bezeichnen hörte... Paspati halt sie irrthümlich für die Klosterkirche des Lips... Adler halt sie für türkischen Ursprunges... Die Gestaltung der Gewölbe lässt aber vermuten dass der Bau in den Hauptformen christlich ist.» Gurlitt Vefa camii hakkındaki bu fikirleri yazarken, İstanbul'un topoğrafyasını tanımadığından hatâyâ düşmüştür. Mamafih, Vefa camiinden bugün hiçbir şey kalmadığından, Gurlitt'in plan ve rölöveleri de bu eserin şeklini bildiren yegâne vesikaledir.

¹¹ Şeyh Vefa camii hk. bk. A. Erdoğan, *Fatih Mehmet devrinde İstanbul'da bir Türk mütefekkiri, Şeyh Vefa hayatı ve eserleri*, İstanbul 1941, s. 21;

¹² Meyers Reisebücher, *Türkei*, Leipzig 1908, (7. basım) s. 258.

yan ve Türk san'atı hakkında diğerlerine nazaran daha iyi bir görüş sâhibi olması gereken Mehmed Ziya da, Paspati'deki hatâyâ saplanarak, Demirciler mescidinin, mihrabı bakımından pek, bir Türk eserine tenzemediğini tekrarlamıştır¹³. M. Ziya bu binâyı Aya Teofano kilisesi olarak kabûl etmiştir. Fakat bu müellifin eserinden iki mühim not daha elde etmek mümkündür. Bunlardan ilki, Demirciler mescidine Tımarhâne mescidi dahi denmesi, diğeri de, Çırcır yangınından sonra, bu havâlide bir takım eski duvar bakiyelerinin bulunduğuna işaret edilmesidir¹⁴.

Harâbeyi tetkiyk eden A. M. Schneider, bu izlere göre Demirciler mescidinin tamamen bir türk eseri olduğunu iddia etmiş ve bu binânın artık kat'i olarak eski kiliseler listesinden silinmesi gerektiğini ileri sürmüştür¹⁵. Fakat bu müellif de düşüncesini kuvvetlendirecek bir vesika ortaya koymamıştır. A. Süheyl Ünver, 1938 de neşredilen bir yazısında Demirciler mescidi olarak bilinen ve Paspati'nin eserinde resmî olan binânın Fâtih Darüşşifası mescidinden başka bir şey olmadığını ileri sürmüş ve 1941 de İ. Hakkı Konyalı da, M. Ziya ve S. Ünver'in yazılarından istifâde ederek Demirciler mescidinin, aslında Fâtih Darüşşifasının içindeki aksamdan biri olduğunu tekrarlamıştır¹⁶. Bu binânın mâhi-

¹³ M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı devirlerinin âsâr-ı bakiyyesi*, İstanbul 1336, c.I, s. 39 ve 1928, c. II. s. 50 her iki ciltde de Paspati'deki resim iktibâs olunmuştur. İkinci cildin, yapılan eksik, yanlış ve nâtamam baskısında da, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1937, s. 70.

¹⁴ M. Ziya, *Ayn. esr.*, II. s. 54 not I; «Fatih camii şerifinin, Karadeniz cihetine müsâdif mahalde kâin olup, hareket-i arzdan evvelî şeklini irâe ettiğimiz Demirciler camii, veyahut Tımarhâne mescidi... Çırcır yangınından sonra bu taraf yolları tamir edilirken taht el-arz metin temeller, duvar bakayası çıkmış idi.» ve, *yent tabı*, s. 70

¹⁵ A. M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, «Ist. Forsch. X», Berlin 1936, s. 54; «Allein er muss aus der Liste der Kirchen gestrichen werden, da er rein türkisch ist. wie schon aus der Zeichnung bei Paspates und vor allem dem wenigen... Resten deutlich zu sehen ist.» Daha önceleri bu binâda pek Bizans husûsiyetleri görülmediğine işaret edilmiştir, bk. A. Grosvenor, *Constantinople*, II. s. 429 da, «... not a single Byzantine feature can be traced.»

¹⁶ S. Ünver, *İstanbulun zaptından sonra türklerde tibbî tekâmüle bir bakış*, «Vakıflar dergisi» I (1938) s. 72, not 3 de Demirciler ve Darüşşifâ mescidleri arasındaki irtibat üzerinde durulmadan, bunlardan ilkinin adının diğerine halk tarafından verildiğine işaret edilmiştir: «Paspati darüşşifâ mes-

yeti hakkında şüphelerin kısmen ortadan kalkması, ancak 1942 de mümkün olmuştur. Başvekâlet arşivinde bulunan bir takım vesikalar ve bir plan, Fatih külliyesi arasındaki Darüşşifanın XIX. asır başlarındaki vaziyetini açık bir sûrette gösterdiği gibi, Demirciler mescidi olarak adlandırılan binânın da mâhiyetini ortaya koymuştur. Bu mühim vesikaların bulunmasını ilk defa bildiren Dr. Süheyl Ünver, planın da bir kopyasını neşretmiştir¹⁷.

Bu plana göre, Fatih camii'nin cenup tarafında, ve Tabhâneye mütenazır olarak yapılan Darüşşifa, esas itibâriyle kare bir binâ olup ortasında, kubbeli ve revaklı bir iç avlu bulunuyordu (Resim: 2) Darüşşifanın cenup duvarı boyunca sıralanan hücrelerin ortasında bulunan ve «kebir kubbeli me'kel» olarak gösterilen büyük kubbeli kısım ise, sonraları Demirciler mescidi olan binâdan başka birşey değildir. Bu sûretle Fatih Darüşşifasının planı elde edildiği gibi, Demirciler mescidi olan binânın da aslen bir Türk eseri olduğu katıyetle anlaşılıyordu. Fakat bu binâ etrafında toplanan mes'eleler tamamen halledilmiş değildi.

II.

YAZILI KAYNAKLARDAN ÖĞRENİLENLER

Lips manastırı ve kilisesi muhtelif Bizans kaynaklarında ekseriyâ adı geçen ve hakkında izâhât verilen oldukça ehemmiyetli

cidinden ayrı Demirciler mescidini bulamadığından görüp de yaptığı kısımlar Darüşşifa mescididir. Mahmud II. Demirciler esnafını buraya naklettiğinden darüşşifa mescidine de Demirciler mescidi denilmiş ve aynı mescidi Paspati... resmetmiştir.» ; İ. H. Konyalı, *Yeni açılan Unkapanı ve Yenikapı güzergâhı*, II. «İstanbul Belediyesi Mecmuası» sayı 194 (1941) s. 6, da Sekbanbaşı İbrahim ağa mescidinden bahsederken burasının Lips manastırı kilisesi olduğunu ileri sürmüş ve bu arada bir zamanlar Lips manastırının bakiyesi olduğu zannedilen Demirciler mescidinin Fâtih darüşşifasının bir parçasından başka bir şey olmadığını kaydetmiştir. Bu faraziyelerden birincisi hiç bir esasa dayanmamaktadır.

¹⁷ S. Ünver, *Fâtih Darüşşifasının planı nasıl bulundu?* «Cumhuriyet» 3 Ağustos 1942; bu makalede, darüşşifa hakkındaki vesikaların ve planların nasıl meydana çıktığı anlatılarak, mâhiyetleri de kısaca belirtilmiştir. Ancak yazılı kaynaklardan doğru tanıdığımız, Darüşşifa hakkındaki bilgilerimiz bir dereceye kadar müsbet bir zemin bulmuştur, ayrıca bk., A. Adnan Adıvar,

bir binâdır¹⁸. IX. asırda yaşamış olan Konstantinos nâmında bir şahıs tarafından yaptırılan kilise ve manastırın, Fâtih camii'nin yerinde olan Havariyun kilisesi yakınında bulunduğu da biliniyordu Fâtih ile Çapa semtleri arasında ve Hacılar denen semtte, 1918 yangınındanberi harap bir halde duran Fenârî İsa camii'nin Lips manastırının kiliseleri olduğu Mordtmann tarafından ileri sürülmüş¹⁹ ve ekseriyetle kabul edilmişti²⁰. İstanbul'un en mühim eski eserlerinden birini teşkil eden Fenârî İsa camii²¹, fetihten sonra bir müddet daha hristiyanların elinde kalmış ve ancak XV. asır sonunda Molla Ali Fenârî tarafından mescide çevril-

Osmanlı Türkleri ile İlim, İstanbul 1943, s. 31; S. Ünver, gerek yukarıda zikredilen makalesinde ve gerek diğer neşriyatında, darüşşifanın, arşivde bulunan planının kendisi tarafından çıkarılan bir kopyasını neşretmiştir.

¹⁸ J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien 1897, s. 229 de Lips manastırından bahseden kaynaklar toplanmıştır, meâmafih Richter de Paspati'nin hatasını tekrarlamıştır; kaynakları tetkik etmekle beraber bir takım şahsi mülahazalar için bk., Σ. Βυζαντινίου, *Κωνσταντινούπολις ἡ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ...*, Ἐν Ἀθῆναις 1851, I s. 376

¹⁹ A. Mordtmann, *Esquisse*, s. 76; evvelce Konstantios tarafından, üzerinde bulunan bir kitabede Panahrantos (Πανάρχαντος; lekesiz) kelimesinden dolayı kaynaklarda adı geçen Panahrantos kilisesi olarak teşhis edilen Fenârî İsa camii'nin Lips manastırı olduğu hermen-hermen katılmıştır. Buna karşılık, Rus hacılarından, 1350 e doğru İstanbul'a gelen Novgorod'lu İstivan'ın yazdığına göre bu addaki kilise şimdiki Sarayburnu ile Abırkapı arasında olmalıdır, bk. M.m.e. B. de Khitrowo, *Itinéraires Russes en orient*, c. I, Genève 1889, s. 119; buralarda bulunan bazı bakiyeler hakkında bk., R. Demangel-E. Mamboury, *Le quartier des Manganes*, Paris 1939, s. 35.

²⁰ A. M. Schneider, *Byzanz*, s. 61; ve bk., R. Janin, *Topographie de Constantinople byzantine, quelques quartiers mal connus*, Memorial Louis Petit'den ayrışması, Paris 1948, s. 225 ve dev. ve s. 228.

²¹ Fenârî İsa camii olan bu kilise hakkında daha fazla tafsilat için yukarıda zikredilenlerden başka bk., D. Pulgher, *Les anciennes églises byzantines de Constantinople*, Vienne 1878, s. 26; J. Ebersolt A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913 s. 211; A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, s. 122 ve dev. Bu bina, *Hakikat ül-cemami*, c. 1. s. 157 ye göre, Fenârîzadelerden Şeyhülislâm Şemsüddin Mehmed Efendinin hafidi Alaüddin Ali Efendi tarafından mescid yapılmıştır. Mescidin imamlarından Şeyh İsa nâmında bir zat bir takım vakıflar bıraktığından adı, esas hayrat sahibinininki ile birleştirilmiştir. Halk arasında bütün emsâli gibi, Kilise Cami olarak tanınan bu bina 1918 yangınından beri çok harap bir haldedir. Cünden güne çökmekte olan bu eser, 1946'da Ayasofya müzesi müdürlüğüne bağlanarak, bir dereceye kadar muhafaza altına alınmıştır.

miştir. Otuz yıl kadar önce neşredilen bir takım manastır vakfiyeleri (τυπικὸν κτηροικὸν = tipikon ktitorikon) arasında bir tanesi, kuvvetli bir ihtimal ile, Lips manastırına aid olarak kabûl edilmektedir²². Gerek bu vesika gerek diğer araştırmalar Lips manastırını kilisesinin, ne Demirciler mescidi ve ne de herhangi başka bir camii veya mescid ile bir alâkası olmayıp, bu yolda bir «teşhis» için en uygun düşen binanın Fenârî İsa camii olduğunu hayli zamandanberi ortaya koymuş bulunuyordu²³.

Kaynakların haber verdiklerine göre, Havariyun kilisesinin doğu tarafında olduğu anlaşılan Aya Teofano kilisesi (*Αγία Θεοφανώ) Altıncı Leon (886-912) tarafından, 893 de ölen karısı Teofano namına inşâ ettirilmiştir²⁴. İstanbul'un eski eserlerinin yerlerini bildiren eski haritalarda Fatih camii ile Bozdoğan su kemerlerinin başlangıcı arasındaki sâhada gösterilen²⁵ bu binanın doğrudan doğruya Demirciler mescidi ile bir alâkası olmadığına göre tamamen

²² H. Delehay, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Acad. de Belgique, Classe des Lettres, Memoires, serie 2, XIII, 4, Bruxelles 1921, s. 172 ve dev. Lips manastırını hakkında geniş ölçüde malûmat verilmiştir. Burada görülen kitâbedeki Panahrantos kelimesi hususunda Delehay haklı olarak «Dans l'inscription le mot παναχραντος figure comme épithete classique de la Vierge et nullement comme vocable distinctif» demektir. Gayet şiddetli bir nizâma tâbi olan manastırda elli rahibe bulunduğu gibi, ayrıca 15 yataklı bir de hastahane vardı.

²³ T. Makridi tarafından 1928 yılında burada yapılan araştırmanın neticesi etraflı ve tamam bir şekilde neşredilmemiştir, fakat kısa bazı notlar sayesinde bu hususta bilgi edinmek mümkündür, mesela bk. M. Schede; *Archäologische Funde: Türkei*, «Arch. Anzeiger» 1929, s. 343 ve dev. bu yazıda Makridi beyin Fransızca bir raporu aynen neşredilmiştir.

²⁴ J. P. Richter, *Quellen*, s. 229; A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche, zwei Basiliken Konstantins, II Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Leipzig 1908, s. 83 not 2; ve karşı J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance, recherches sur les anciens tresors des églises de Constantinople*, Paris 1921, s. 36 ve not 5. Havariyun kilisesi yanında Aya Teofano namına yapılmış bir ibadet yeri daha vardı ki bu da, imperator Konstantin VII (912-959) tarafından inşa ettirilmiştir.

²⁵ E. M. Αντωνιάδου, 'Αρχαιολογικὸν πίνακας τῆς Ἀγίας Σοφίας, κ.κ., Paris 1905 deki haritada Bozdoğan kemer başında Aya Teofano kilisesi işaret edilmiştir; A. Mordtmann, *Esquisse*, de neşredilen planda aynı bina, Atpazarı yerinde gösterilmiştir ki C. Esat (Arseven), *Plan archeologique*'de de aynı yeri işaret etmiştir; M. Is. Nomidis, *Carte topographique et archéologique de Constantinople au Moyen Age*, Galata 1938, de bir sual işareti ile Demirciler mescidi, Aya Teofano kilisesi yerinde gösterilmiştir.

kaybolduğuna veya belki de Fatih darüşşifası'nın yerinde olduğuna ihtimal verilebilir²⁶. Bu kilisenin 1453 e kadar mevcûd olduğunu da kuvvetlendirecek bir delil bulunmadığı unutulmamalıdır. Şimdiki halde Aya Teofano kilisesinin fetihten sonra herhangi bir şekilde durduğuna dâir hiçbir emâre yoktur.

Fatih camii'nin doğu tarafında ve Bozdoğan Kemerlerinin yanında, eski bir Bizans kilisesinin bakiyesi 1943 e kadar mevcûd idi²⁷. Fetihden sonra Sekbanbaşı İbrahim Ağa mescidi adını alan ve 1838 de Valide Pertevniyal Sultan tarafından tamir ettirilen bu küçük binanın ise²⁸, yine Bizans ve yabancı kaynaklarda adı geçen Kira Marta (Μορή της Κυρίας Μάρτας) manastırının kilisesi olduğu kabûl edilir²⁹.

Bizans devrine âid kaynakların ifadeleri, zamanımızda mevcûd binalar ile karşılaştırılarak elde edilen neticeler yukarıda izâh ettiğim şekilde hülâsa olunabilir. Diğer taraftan, İstanbul'un eski eserleri ve bilhassa camileri hakkında değerli bir kaynak olan *Hadikat ül-cevami*'de³⁰, bir «Fatih Darüşşifası mescidi»nden bah-

²⁶ Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, bk. yukarıda not 14; Mehmed Ziya Bey'in zikrettiği bu bakiyelerin mahiyeti hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

²⁷ J. P. Richter, *Quellen*, s. 242; A. M. Schneider, *Byzanz*, s. 61; yukarıda bildirilen Mordtmann, Janin, Delehay vs. nin neşriyatından başka burası hakkında bk. V. Laurent, *Kyra Martha, Essai de topographie et de prosographie byzantine*, «Echos d'Orient» 38 (1939) s. 296-320. ve bunu karşı, A. M. Schneider, *Topographica*, «Byzant. Zeitsc.» (1941) s. 64.

²⁸ I. H. Konyalı, *Yeni açılan Unkapanı ve Yenikapı güzergâhı II*, «İstanbul Belediye Mecmuası», sayı 194 (1941) s. 6; da Sekbanbaşı mescidinin son vaziyeti hakkında izahat verilmiştir. Atatürk bulvarı açıldıktan sonra meydana çıkan bu harap bina, bulvara nazaran hayli içerde olmakla beraber, arasından istifade olunmak üzere 1943 de yıkılmıştır.

²⁹ B. de Khitrowo, *Itinéraires*, s. 122, 163, 205, 234 de yüksek bir yerde bulunan bu kadınlar manastırından bahsedilmektedir. Bu binanın yeri hakkında ileri sürülen fikirler için bk. Laurent ve Schneider'in yukarıda not 27 de gösterilen yazıları.

³⁰ Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin Efendi (vefatı: H. 1201 = 1786) nin İstanbul camileri hakkında yazdığı eseri H. 1195 (1772) yılına kadar İstanbul ve civarında mevcûd cami ve mescidleri ihtiva etmektedir. Sonraları Esseyit Ali Satı Efendi, bu eseri H. 1253 (1837-38) yılına kadar devam ettirmiştir; müellif hakkında bk. Bursalı Tahir bey, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul 1342, III. s. 48 ve F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 315.

sedildiğini görüyoruz³¹. Fatih camii külliyesi arasında bulunan, ve yine Fatih Mehmed tarafından yaptırılan Darüşşifanın içinde «müstakil bir mescid» mevcûd olup, hademesi kendi vakfından tâyin ediliyordu. Buraya kadar herşey normal ve açıktır. Fakat, aynı eserde bir de Demirciler mescidi adında ayrı bir binâya rastlanması, tekrar ortaya bir mes'ele çıkarmaktadır³². Fatih camii civarında bulunan bu mescid ise, Fatih Mehmed'in Cerrahbaşı olan Ali Efendi tarafından yaptırılmış³³ ve zamanla harap olan bu mâbedin yerinde demirciler yerleşerek, mescid uzun zaman unutulmuş ve ancak H. 1176 (1762/1763) yılında mütevellisi olan şahsın teşebbüsü ile yeniden inşa olunmuştur. Böylece *Hadikat ül-cevâmi'*nin ifâdesine göre, Darüşşifanın içinde müstakil bir mescid bulunduktan başka, Fatih camii yakınında, Cerrahbaşı Ali Efendi'nin de, sonraları Demirciler mescidi adını alan bir mescidi bulunuyordu. Halbuki, evvelce de işâret ettiğimiz gibi, Paspati tarafından Demirciler mescidi olarak gösterilen bina, Fatih Darüşşifasının bir bakiyesinden başka bir şey değildir. Bu mes'elenin nasıl aydınlatılabileceğini bildirmeden önce, Başvekâlet arşivindeki vesikalardan da bahsetmek yerinde olur.

³¹ Hâfız Hüseyin, *Hadikat ül-cevâmi*, İstanbul 1281, I. s. 108, «Darüşşifa mescidi, der kurb-i Cami-i Sultan Mehmed Han, Mescid-i mezbur na'm ül-emir vasfıyla lisan-ı nebevide medhi gûzar eden Ebülfeth Sultan Mehmed Han'ın cami-i kebîri levahıkında olan darüşşifanın derununda müstakiyl bir mescid-i şeriftir. Hîdemat-ı lâzimesinin vazâif-i muayyinesi yine kendi vakfından verilê gelê iştir. Mahallesi yoktur.»

³² Hâfız Hüseyin, *ayn. esr.*, I. s. 115; «Demirciler mescidi der kurb-i cami-i Sultan Mehmed Han, Demirciler mescidinin bânisi Ebülfeth Sultan Mehmet Han'ın Cerrahbaşı Ali Efendidir. Murur-ı eyyam ile harap olup yerinde Demirciler iskân ederek nice zaman nâ mâlûm kalmış iken 1176 rebi'ülevvelinde mütevellisi bulunan zâtın ikdam ve hîrmeti ile bina ve izhar kılınmıştır. Merkadi nâ mâlûmdur. Mahallesi vardır.»

*Hadikat ül-cevâmi'*yi yazma ve Satı Efendi tarafından henüz işlenmeden bir nüshadan tercüme ve hülâsa olarak neşreden Hammer'de de her iki mescid ayrı ayrı gösterilmiştir, J. de Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, Paris 1841, XVIII. s. 21 de no. 214 de Darüşşifa ve s. 22 de no. 228 de Demirciler mescidi katedilmiştir, yalnız bu sonuncunun adı yanlış olarak «mosq̄ e du Serrurier» yâni Çilingir camii olarak tercüme edilmiştir.

³³ Fatih devrinde Cerrahbaşı olan Ali Efendi hakkında fazla bir bilgi elde edilememiştir. N. Ebüssüudođlu, *İstanbulda Fatih devri hayır eserlerinden Camiler*, «*Türk Tarih ve Otombil Kurumu Bülteni*» sayı 76 (1948) s. 11-14 de neşredilen listede Demirciler mescidinin adı geçmektedir.

Fatih külliyesinin bir kısmı olarak yaptırılan Darüşşifa³⁴, ve bunun dâhili idâresi hakkında gerek Fatih vakfiyelerinde ve gerek muhtelif kaynaklarda malûmat bulunmaktadır³⁵. Mevzû'muz Darüşşifanın bir tarihçesini yapmak olmadığından bu kaynaklar üzerinde durmak şimdiki halde lüzumsuzdur. Zaten burası hakkındaki bilgiler, S. Ünver tarafından toplanmış ve muhtelif vesicelerle neşredilmiştir. Arşivdeki vesikalara göre, mütevellisi olan Osman adında bir şahıs tarafından müracaatta bulunularak, H. 1160 (1747) denberi harabiyete yüz tutmuş olan Darüşşifanın, yıktırılarak arsasının satılması teklif edilmiş³⁶ ve bunun üzerine

³⁴ S. Ünver, *İlim ve sanat bakımından Fatih devri albümü*, İstanbul 1943, s. 19-20 de Darüşşifanın planı, Paspati'deki resim. (M. Ziya'nın kitabından naklen) ve bâzı bakiyelerin fotoğrafları neşredilmiştir. S. Ünver, *Fatih Darüşşifası 875-1470*, «*Top Dünyası*» (1932) den ayrıbasım da bu bina hakkında izahat verildiği gibi, minyatür şeklinde tahminî bir de resmi yapılmıştır, *Türk Tıp Tarihi: Bazı renkli resimler*, İstanbul 1942 «*Dirim*» den ayrı basım, lev. 9 ve izahatı; Darüşşifa hakkında ayrıca bk., A. S. Ünver, *İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç, Fatih külliyesi ve zamanı ilim hayatı*, İstanbul 1946, muh. yerler; Tıp Tarihi enstitüsünde Darüşşifa hakkında bir dosya bulunmaktadır. Bu dosyayı gözden geçirmeme müsâde ettiğinden dolayı Bay S. Ünver'e teşekkür ederim.

³⁵ Son yıllarda Fatih'e âid olarak gösterilen hayli vakfiye neşredilmiştir, bunlar hakkında bk. O. Ergin, *Fatih imareti vakfiyesi*, İstanbul 1945, s. 13 ve dv.; Darüşşifa hakkında, Vakıflar Umum müdürlüğü, *Fatih Mehmet II vakfiyeleri*, Ankara 1938.; T. Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, İstanbul 1935; S. Ünver, *Fatih külliyesine âid diğer mühim bir vakfiye*, «*Vakıflar Dergisi*» I (1938) s. 39 ve dv.; ve S. Ünver, *İstanbulun zabtından sonra Türklere tıbbi tekâmüle bir bakış*, «*Vakıflar dergisi*» I (1938) s. 71 ve dv. da Darüşşifa hakkındaki vesikalar hakkında toplu malûmat verilmektedir.

³⁶ Bu vesikalar, Başvekâlet arşivinde (İstanbul), Hatt-ı humayunlar arasında bulunmaktadırlar. Yazılı üç vesikadan başka aynı kâğıt üzerinde bulunan iki plandan ibâret olan bu vesikaların numaraları 26941 A, 26941 B, ve 26941 C dir. Bunlardan ilki, B harfli olup bunda, Darüşşifanın mütevellisi Osman ağa, binanın 1160 zelzelesinden hayli harap olduğunu ve metruk bulunan bu yapının üzerindeki kurşunların kaybolmakta olduğundan bunların kaldırılıp, Darüşşifa yıktırılarak arsasının satılmasını bir arzuhal ile istemektedir (27 Zilkad. 1239); 26941 A, da ise Mahmut II, binanın tetkikiyi Hassa mimarı Mustafa'ya havale etmiş ve Fatih'in bir hayır eseri olan bu binanın yeniden yapılarak veya hana çevrilerek tâmiri hususunda bir keşif yapılması istenmiştir, 26941 numaralı vesikada ve buna ek C harfli planlar ise keşif raporunu teşkil etmektedirler. Buna göre de, Darüşşifanın ihyası

368 DEMİRCİLER VE FATİH DARÜŞŞİFASI MESCİDLERİ

Hassa mimarlarının idaresinde H. 1239 (1823 1824) yılında bir heyet binayı tetkiki ederek, tāmiri veya han'a tahvili hususundaki keşif raporlarını yazmışlardır. Birlikte iki de plan olan bu vesikalara göre, heyet, burasının yıktırılarak yerinin satılmasını tercih etmektedir. Her nekad H. 1240 (1824 1825) tarihinde bu darüşşifaya bir hademenin de tâyin edildiği bilinmekte ise de, bu vesikanın darüşşifanın tamamen mâmur olduğuna bir delil teşkil edemeyeceği de muhakkaktır³⁷.

Bir dereceye kadar *Hadikat ül-cevâmi*'nin rehberi mahiyetinde olmak üzere, H. 1254 (1838 1839) de tertip edilen ve İstanbul'daki camilerin yerlerini gösteren haritada³⁸ Demirciler mescidi işaret edilmemiştir. Geçen asır içinde meydana getirilen diğer haritalardan hiçbirinde bu husûsda kat'i bir netice elde edilmemektedir³⁹. Bu havalıyı son def'a olarak 1908 de harap eden yan-

masraflı ve lüzumsuz görülmekte, burada kubbelerin kaldırılarak, kemerlerin üzerine kiremit örtülü bir çatı inşası ve iç teşkilatın değiştirilmesi ile meydana gelecek 35 odalı hanın ise pek gelir temin edemeyeceği ileri sürülerek, yıkılmasının ve ahşap haneler için arsasının satılmasının daha doğru olacağı teklif edilmektedir. Böylece, keşfi yapan heyet, mütevellinin düşüncesini takviye etmekte, hatta, âdeti Mahmut II nin arzusuna karşı iki taraf uyumuş gözükmektedir. Planların birinde Darüşşifanın mevcûd şekli gösterilmiş, diğerinde de han olarak inşa edildiği takdirde alacağı manzara belirtilmiştir

³⁷ Başvekâlet arşivindeki bir vesikada, Fatih Darüşşifası manüdüknüksluğunun tevcihi istenmektedir. H. 1240 (1824/1825) tarihli bu vesikanın Darüşşifanın mâmur olduğunu isbata kâfi geleceğini zannetmiyorum. Bir takım kimselere gelir temin etmek için vazifesiz tevcihler yapıldığı malumdur. S. Ünver, *Fatih külliyesi*, s. 151, de bu noktayı da düşünmüş ise de, muhtelif yerlerde Darüşşifanın XIX. asır içlerinde mâmur olduğunu kabul etmektedir; yukarıda zikredilen vesika hakkında bk. S. Ünver, *İstanbulun zaptından sonra Türklerde tıbbi tekâmül*, s. 77

³⁸ Orijinali İstanbul Belediye müzesinde bulunan ve matbu olarak da rastlanan bu harita, mühendishane talebeleri tarafından 1254 (1838/1839) tarihinde meydana getirilmiştir. İstanbul'un surlar içinde bulunan kısımları, bütün sokaklar ve camiler gösterilerek çizilmiştir.

³⁹ Scheda, *General-Karte von der Türkei und des königreiches Griechenland Blatt, XI, Plan von Konstantinopel*, 1: 28 800, de Darüşşifanın yerinde bir ada ortasında küçük umumî bir bina gösterilmiştir, C. Stolpe, *Plan von Constantinopel mit den Vorstädten, dem Hafen und einem Theile des Bosphorus*, 1: 15000, Berlin 1866, de de buradaki ada, sokaklara bölünmüş olarak görülmekte ve ortada «türbe» olarak işaret olunan bir bina bulunmaktadır. Bunun Darüşşifanın bakiyelerinden kubbeli bir kısım olması mümkündür. Halbuki, daha eski bir haritada Darüşşifanın yeri tamamen boş gösterilmiş ve burada

gunlardan sonra Darüşşifa ve Demirciler mescidinin de yerlerine inşaat yapılarak, sokaklar açılmıştır. Buradaki sokak isimleri demirci sanatkarlarının son birer hâtırası olduğu gibi⁴⁰, «Eski şifahâne» sokağı da muhtemelen, darüşşifanın arsasının tam ortasından geçmektedir⁴¹.

Paspati'deki resimde henüz sağlam bir halde gösterilen ve yalnız duvarlarında çatlaklar farkedilen Demirciler mescidi, XIX. asır sonlarında metruk ve harabiyete terk edilmiş bir halde bulunuyordu. Eserini, 1895 de neşreden E. A. Grosvenor, metruk bir halde olan mescidin pislik ve bakımsızlık içinde olduğunu ve hattâ kümes ve ahır olarak kullanıldığını yazmaktadır⁴². 1908 yılının 23 Ağustos günü vuku' bulan Çırcır yangını Demirciler mescidine son darbeyi vurmuştur⁴³. Muntazam bir plana göre tanzim ve ifraz

yalnız bir umumî bina (mescid?) işaret edilmiştir, bk. H. von Moltke, *Karte von Konstantinopel*, Berlin 1842; aynı harita şu eserde de ictibas edilmiştir, W. Sazonberg: *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*, Berlin 1854. Guides Bleus, *De Paris à Constantinople*, Paris 1920 deki planda Demirciler mescidi, Sankiyedim veya Hüsambay mescidlerinin yerinde gösterilmiştir.

⁴⁰ Necip bey, *Şehremaneti İstanbul rehberi*, Pafta 1, İstanbul 1340 da Keserciler, Mihçalar, Testereciler sokaklarından başka Eski Şifahâne sokağı da gösterilmiştir.

⁴¹ J. Pervititch, *Plan d'assurances*, 1:1000, İstanbul 1933, levha 18.

⁴² E. A. Grosvenor, *Constantinople*, II. s. 429; bu mescidin 1894 de vuku' bulan meşhur büyük zelzelede harap olduğuna ihtimal verilebilir. M. Ziya, *ayn. esr.*, II. s. 38 deki resmi «hareket-i arzdan önceki resim» olarak kaydetmektedir. Demirciler mescidinin 1904 zelzelesinden harap olduğunu yazan A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London: 1912, s. 122 in bu notu hatalıdır.

⁴³ Çırcır yangını adı verilen, ve Fatihte Saraçhane, Atpazarı civarını harap eden yangın, K. Baedeker, *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien. Archipel, Cypern*, Leipzig 1914, s. 180 de yanlış olarak 23-24 Nisan 1908 de vuku' bulmuş olarak gösterilmiş ve bu yangında 2200 evin küll olduğu da ilâve edilmiştir; A. M. Schneider, *Brände in Konstantinopel*, «Byzan. Zeitsc.» 41 (1941) s. 401 de ise, *Osmannischer Lloyd*, (1910) sayı 136 dan naklen bu yangının 23 Ağustos da vuku bulduğuna işaret eder; O. Nuri (Ergin), *Meccelle-i umûr-ı belediyye, I Tarih-i teşkilât-ı belediyye*, İstanbul 1922 (1338) s. 1334, e göre 1500 binanın harap olduğu bu yangın, 13 Ağustos 1327 de vuku' bulmuştur; hadisenin vukuunu haber veren gazetelere göre ise yangın 10 Ağustos 1324 yani 23 Ağustos 1908 Pazar günü saat 7,30 sıralarında Çırcır caddesinde ahşap bir evden çıkmıştır, ve iki saat içinde bütün civarı küll ederek, Hüsambay mahallesinde bir, Manisalı Mehmed Paşa mahallesinde

Tarih Dergisi — 24

edilen Darüşşifa arsasında yapılan inşaat arasında son izler de kaybolmuştur⁴⁴.

III

MEVCÜD BAKİYELER

Demirciler mescidi üzerinde toplanan mes'eleleri ve burası hakkında kaynakların verdikleri bilgileri gözden geçirdikten sonra, tarihçesi hakkındaki mülâhazalarımızı bildirmeden önce, bu binayı, elde bulunan resim, plan ve mevcûd bakiyelere göre mimârî bakımdan da tetkik etmek doğru olur.

Fatih darüşşifası, şehrin bugünkü planına göre, Tetümmeler ve Mıncılar caddeleri ile Hattat Nazif ve Fatih türbesi sokakları tarafından çevrilen adaları kaplıyordu⁴⁵. Etrafı bir duvarla çevrili sahanın içinde bulunan Darüşşifa, evvelce de işaret ettiğimiz gibi, Tabhane'ye mütenâzir bir bina idi. Geçen asrın içinde yıkılan bu kıymetli eserden ufak bâzı duvar parçaları hâlâ durmaktadır. Darüşşifanın bütününlü alâkadar eden bu parçalar şimdiki halde yazımızın çerçevesi dışında kaldıklarından üzerlerinde durmayarak, sonraları Demirciler mescidi olan kısmı tetkik edeceğiz.

Darüşşifanın elimizde mevcûd olan planı, esas binayı göstermekte, fakat Darüşşifanın dış duvarları içindeki sahada bulunan diğer yapılar hakkında bir fikir vermemektedir. Nitekim H. 985 (1577) de bu Darüşşifanın ihtiyacını karşılamak üzere yaptırılan husûsî hamam bu saha içinde ve ana binâdan ayrı olarak inşa

üç, Dülgerzâde mahallesinde iki camî de bu arada yanmıştır, bk. *Sabah* gazetesi, No. 6794 ve 6795, 11 Ağustos 1324 (24 Ağ. 1908) ve 12 Ağustos 1924 (25 Ağ. 1908): Demirciler mescidinin, Manisalı Mehmet Paşa mahallesinde harap olan üç mâbetten biri olması muhtemeldir.

⁴⁴ İstanbul Belediyesi, *İstanbul şehri rehberi*, İstanbul 1934, harita 4.

⁴⁵ A. Saim Ülger - H. Bakı Kunter, *Fatih camii*, «*Vakıflar Dergisi*» I (1938) s. 91 ve dv. res. 16 da Darüşşifanın yeri beş bırakılarak yalnız Karadeniz baş kurşunlu medresesinin kible tarafında bir avlu duvarı bakiyesi göstermiştir, ksr. res. 49, hâlbuki aynı derginin daha önceki sayfelerinden Darüşşifanın bakiyelerinin daha fazla olduğuna işaret edildiği gibi, Demirciler mescidinin de bir resmi neşredilmiştir, bk. S. Ünver, *Tıbbî tekâmül*, s. 76 ve res. 5; Darüşşifanın bugün mevcûd bakiyelerinin fotoğrafı, S. Ünver tarafından Tıp tarihi hakkındaki muhtelif neşriyatında mevcûdur Meselâ, S. Ünver, *Tıp tarihi*, İstanbul 1943, s. 252, ayrıca not 34 de zikredilenler.

edilmiş olmalıdır⁴⁶. *Hadikat ül-cevâmi'*de mustakiyl mescid olarak zikredilen «Darüşşifa mescidini» ise, bu binânın neresinde bulunabileceğini tahmin etmek zordur. Darüşşifanın kible duvarına bitişik, ve üzeri büyük kubbe ile örtülü kısım bir mescid husûsiyetlerine sahip ise de «Darüşşifanın resm-i kadîmi» olarak gösterilen 1823 tarihli planda burası «kebir kubbeli me'kel» yani büyük kubbeli yemekhane olarak işaret edilmiştir⁴⁷. Elimizdeki planda, mustakil bir Darüşşifa mescidi olmağa en müsâit kısım burası olduğu da aşîkârdır. Medreselerin diğerlerine nisbeten daha büyük bir höcre teşkil eden dershanelerini andıran, bu, önünde çıkıntısı olan büyük kubbeli kısım geçen asır içinde Darüşşifa yıkılırken, kurtulmuş ve bir müddet daha mescid olarak kullanılmıştır. Bâzı büyük binaların, her hangi bir sebeple bir kısımlarının mescid veya camie çevrilmeleri de yeni bir şey değildir. Nitekim İstanbul'da meselâ bâzı medreselerin mescid-dershaneleri, birer minare de ilâve olunarak müstakiyl cami yapılmışlardır⁴⁸.

Plana göre Darüşşifa, anahatları bakımından bir Medrese binâsını andırmaktadır. Etrafı bir duvarla çevrili bu sahanın içinde bulunan binânın kible cihetindeki kısım, eski bâzı gravür ve panoramalarda da farkedilmektedir⁴⁹. Hattat Nazif sokağında

⁴⁶ A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı (1553-1591)* 2. basım, İstanbul 1935, s. 63, vesika 9.

⁴⁷ S. Çetintaş, *Fatih darüşşifasında musiki tedavisi var mıydı?*, *Tanın* gazetesi, sayı 4454 (24 Mart 1946) s. 5 ve 7; de, Darüşşifanın sonraları Demirciler mescidi olan bu kubbeli kısmının musiki tedavisi yapılan bir yer olduğu fikrini ileri sürmektedir. Üzeri yarım kubbe ile örtülü çıkıntının da «işte ben, burasının bir müzik köşkünden başka bir şey olmadığını söylemek isterim.» diyerek İkinci Bayazı'dım Edirne'deki Darüşşifasında da böyle bir «müzik köşkü» bulunduğunu iddea eden müellif, şu düşüncelerini de ilâve etmektedir: «Cümle kapısının tam karşısına gelen büyük salonda dışarıya bir çıkıntı halinde fırlamış olan yarım kubbeli ve kemerli yerin, kafası bu işlerle işlemiş bir mimarın nazarında, müzik köşkü olmaktan başka hiç bir hizmeti ve sebebi vücûdu yoktur». Filhakika, Evliya Çelebi, Edirne'de delilere bir nevi musiki tedavisi yapıldığını yazmaktadır, fakat bunun şumul derecesi musiki ve bizde tedavi tarihi ile meşgul olanların halledecekleri bir mes'eledir.

⁴⁸ Bu husûda misâl olarak, Yenibahçede Sultan Selim medresesi camii Divanyolunda Köprülü camii, Vefada Sinekli medrese mescidi, zikredilebilir.

⁴⁹ Eski gravürlerde ve bunlara dayanarak yapılan tahmini restitüsyonlarda Darüşşifa ve kible tarafındaki kubbeli kısma, umumî nisbeti aşan bir yükseklik verilmiştir. Hâlbuki bu binânın emsâl ve tenzerlerinden farklı

boydan boya uzanan avlu ihata duvarından başka, Darüşşifa arsası üzerinde meydana gelen adalarda, binâların arasında bâzı bakiyelerden başka, doğrudan doğruya Darüşşifaya âid olan iki duvar parçası Eski Şifahane sokağının iki tarafında yakın zamana kadar görülüyordu. Sokağa Fatih camii tarafından girildiği zaman solda olanının 5 Mart 1947 de bir fotoğrafını almıştık (Resim : 1), bugün yeni bir binâ bu duvar bakiyesini örtmüştür. Aynı sokağın karşı tarafında bir arsada bulunan başka bir duvar parçası ise daha mühimdir. Bir bozmacı tarafından üzerine kalas ve direkler dayanarak tamamen kapatılan ve şimdiki halde fotoğrafı alınması imkânsız olan bu duvar üzerinde inşa tekniği kolaylıkla tesbit edilebilmektedir. Bu duvarın tekniği ve üzerindeki sivri kemerli pencereler, Paspati'deki resme uygundur. Duvar, muntazam kesme taştan ve içi dolma olarak inşa edilmiştir. Bu bakiyenin daha ziyade Darüşşifanın kible duvarının cenup tarafındaki bir parçası olduğuna ihtimal verilebilir. XIX. asırda Demirciler mescidi olarak kullanılan kısmın, ana binâdan ne dereceye kadar alâkasının kesildiğini tesbit etmek imkânsızdır. Paspati'deki resimde, mescidin sol duvarı dışardan hiç bir kesinti izi belirtilmeden görünmektedir. Yalnız burada binâyı alçak bir salaşın bitişik olduğu dikkati çekmektedir ki, bu da Darüşşifanın temel veya belki de kısmen duvarlarından istifâde olunarak yapılmışa benzemektedir. Mamafih kesinti yerlerinin taş kaplanarak kapatılmış olacağı da muhakkaktır, nitekim Paspati'deki resimde de örülmüş bir pencere görülmektedir.

Böyle mihrabı dışarı doğru taşkın olan binâlar Türk mimarisinde pek nâdir değildir. Demirciler mescidinin bir kilise bakiyesi olduğu zannını veren, ve bir «abside»i hatırlatan böyle çıkıntılara gerek İstanbul'da gerek yurdun muhtelif yerlerindeki binâlarda rastlamak mümkündür. Kayseri'de Hvand Hatun camii (1237/38), Niğde'de Sungur Bey camii (1335/36 a doğru), Düneysir-Hasankeyf'de Koç camii ve Ahlat'da Bayındır mescidi (1483) az veya çok tebâruz ettirilmiş, yarım yuvarlak, kare veya poligonal mihrap çıkıntılarına sahiptirler, Bursa'da Hüdavendigâr camiinde

olmadığı anlaşılmaktadır. İstanbul'da 1949 da toplanan beynelmilel patoloji kongresi rozeti üzerinde de Fatih Darüşşifasının Dr. S. Ünver tarafından yapılan bir resmi bulunmaktadır.

(XIV. asır sonu) poligonal bir mihrap çıkıntısı görülür, Edirne'de Bayezit II. Darüşşifasının (1484-1488) da yuvarlak salonu böyle bir çıkıntı ile nihayetlenir⁵⁰. Fakat bu husûsiyeti gösteren misâller bilhassa İstanbul'da toplanmıştır. Bunların içinde ilk olarak, Çiniliköşk'ü (1472) zikretmek doğru olur. Altımermer yakınındaki Davud Paşa camiinde de (1485) aynen Çiniliköşkde olduğu gibi dışardan beş cepheli bir taşkınlık vardır. Buna karşı, Çemberli-taşdaki Atik Ali Paşa camii (1497) kible tarafındaki kare çıkıntı bakımından ancak bir dereceye kadar bu gruba girebilir. Fakat bugün artık mevcûd olmayan Ebu Vefa camii (1476) Çiniliköşk, Davud Paşa camii ile birlikte, beş cepheli mihrap çıkıntılarında sahip binâlar serisinin başlıca misâllerinden biri idi. Daha sonraları, Edirne'de, Selimiye de Mimar Sinan kare planlı çıkıntı halinde bir mihrap yaptırdığı gibi, İstanbul'da gerek kendisi ve gerek onu takip eden mimarlar tarafından da bu tip çıkıntılar ihmal edilmemiştir. Azapkapısında Sokollu camii (1577), Tophanede Kılıç Ali Paşa camii (1580), Üsküdar'da Atik Valide camii (1583), Eğrikapıda İvaz Efendi camii (1585), Çarşambada Nişancı Mehmed Paşa (1584) ve Mehmed Ağa (1585) camileri, Cerrahpaşa camii (1594), ve daha geç devirlere âid numuneler arasında da Hekimoğlu Ali Paşa (1734), Nuruosmaniye (1755), Lâleli (1763), Zeynep Sultan (1769) ve nihayet Tophânede Nusratiye (1826) camileri zikredilebilir⁵¹.

⁵⁰ Burada zikredilen misâllerin planları için bk. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris 1933-34, 2 cilt; H. Wilde, *Brussa, eine Entwicklungstätte türkischer Architektur in Kleinasien unter den ersten Osmanen*, Berlin 1909; A. Gabriel, *Bursada Murat I camii «Vakıflar Dergisi» II (1942) s. 37; C. Gurlitt, Die Bauten Adrianopels, «Orientalisches Archiv» I (1910-11) s. 1 ve dv.; O. Aslanapa, Edirne'de Osmanlı devri âbideleri, İstanbul 1949.*

⁵¹ C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912, muh. yerler; A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople, «Syria» (1926) s. 353/419; Çiniliköşk hakkında bk. E. Kühnel, Die Sammlung türkischer und islamischer Kunst im Tchinili Köschk, Berlin-Leipzig, 1938 res. 1 ve lev. 2; Zarfı Orgun, Çinili Köşk, «Arkitekt neşriyatı no. 11» İstanbul 1943; yukarıda zikredilen misâller arasında bâzısının planları şimdikiye kadar neşredilmemiştir, bunlardan İvaz Efendi camii hakkında bir monografiya hazırlamaktayım.*

IV

NETİCE

Bu tetkiykimizin ilk kısımlarında da işaret ettiğimiz gibi Demirciler mescidi olarak tanınan binanın eski bir Bizans kilisesi ile alâkası yoktur. Yalnız, bu mescid veya Darüşşifanın, herhangi bir Bizans binasının yerinde, arsası üzerinde inşa edildiğine ihtimal verilebilir ise de bunun mahiyet ve ismi hakkında şimdiki halde hiç bir şey söylenemez. Bu yolda her hangi bir tahminde bulunabilmek için evvelâ, Havariyun kilisesinin tam mevki ve hudutlarının tâyin ve tesbiti lâzımdır⁵². Fetihden sonra şehirde yapılan hayratın tercihan eski Bizans dini yapılarının arsaları üzerinde kurulduğu bilinmekte ise de, bu yolda da kat'i bir neticeye varılamaz. Şimdiki bilgilerimize göre Fatih külliyesinin bir parçası olan Darüşşifa, külliyenin diğer kısımları gibi tamamen bir Türk eseridir. Fakat bunların temellerinde veya mahzen şeklinde altlarında, Havariyun kilisesi, müştemilâtı ve civarındaki binâlardan bakıyeler olabileceği gayet tabiidir. XVII. asır içinde harap olmağa yüz tutan Darüşşifa, XIX. asır içinde ve muhtemelen 1830 a doğru yıkılarak ortadan kaybolmağa başlamıştır. Burada halli gereken bir mesele de, *Hadikat ül-cevâmi* müellifi Hâfız Hüseyin Efendi'nin XVIII. asır sonunda, Darüşşifanın içinde mustakil bir mescidden başka, bu civarda ayrıca bir de Demirciler mescidi zikretmesidir. Hâlbuki geçen asra âid vesikalar bu adı taşıyan mescidin Darüşşifanın bir bahçesinden başka bir şey olmadığını açık bir surette göstermektedirler. Hüseyin Efendi de şüphesiz bir çok hatalar yapmıştır, Fakat Demirciler mescidi maddesini yazarken, her hangi bir yanlışlık yapabileceğine ihtimal verilemez. Çünkü mescid mütevellisi tarafından ihyâ edildiği sırada Hüseyin Efendi de eserini hazırlamakta idi. Nitekim tâmir tarihini ayı ile bildirmesi de bu husustaki dikkatini teyit eder. Diğer

⁵² Bu husúda kgr. A. Heisenberg, *Apostelkirche*, s. 91; ayrıca, J. Strzygowski-P. Forchheimer, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893, s. 113 m. işaretli notta, «damında otlar bitmiş küçük bir bina olan Timarhâne'nin 20 m. ilerisinde», eski bir Bizans sarnıcının mevcûdiyetinden bahsedilmektedir.

tarafından Darüşşifa içindeki mescid de bu sıralarda henüz mâmur olmalı ki, bu da ayrıca zikredilmiştir⁵³. Evvelce de işaret ettiğim gibi, Darüşşifa mescidi için en müsait yer, «kebir kubbeli me'kel» olarak gösterilen kısımdır. Burası hakıyaten bir yemekhânemi yoksa pâdişâha verdiği raporda biraz fazlasıyla mütevellinin menfaatini korur gözüken Hassa mîmarının bir uydurmasıdır pek tesbit edilemez. Şu nokta gözönünde tutulmalıdır ki, Mahmud II, nin Fatih'in bu eserini korumağa çalışmasına mukabil, mütevellî ile onun tarafını tutan Hassa mîmarı Darüşşifayı tâdil etmeğe veya yıkmaya bütün gayretlerini sarfetmişlerdir. Böyle bir vaziyet karşısında herhalde, o devirde velevki metrûk dahi olsa bir mescidin yıktırılarak arsasının satılması hayli müşkil olacağına göre, akla gelecek ilk ihtimal, böyle bir zorlukla karşılaşmamak için, mütevellî ve mîmarın uyuşarak, burasını plan üzerinde «yemekhâne» olarak göstermiş olmalarıdır. Şu halde Fatih Darüşşifasının «mustakil mescidi» XIX. asrın ilk yarısında zâhiren ortadan kaybolmuştur. Bu civarda Cerrahbaşı Ali Efendi tarafından yaptırılan ve 1762 de mütevellisinin tâmir ettirdiği Demirciler mescidi ise yine XIX. asrın ilk yarısında, yıkılan Darüşşifanın belki de sırf bu gaye ile muhafaza edilen mihraplı ve kubbeli kısmına adını vermiştir. Bu halde hakıyki Demirciler mescidi o sıralarda ortadan kalkmış olmalıdır. Paspati'deki resim ve M. Ziya'nın Demirciler mescidine «Timarhâne mescidi» dahi dendiğini yazması, bu iki ayrı binâ arasındaki muahhar rabıtayı açıkça gösterir. «Kebir kubbeli me'kel» Darüşşifa mescidi olsun veya olmasın, Darüşşifa 1830 a doğru yıkılırken muhafaza edilerek bir mescid olarak kullanılmış ve yakınında bulunan Demirciler mescidinin de adı buraya geçmiştir. H. 1245 (1829-30) da Atpazarı semtinde büyük bir yangın olduğu bilinmektedir. Belki de Ali Efendi tarafından

⁵³ Hüseyin Efendinin, *Hadika'sının*, Satı Efendi tarafından zeyli yapılmadan önce Hammer, bu eseri kısaltarak tercüme ve neşretmiştir, bk. not 32. Bu da gösteriyor ki, Cerrahbaşı Ali Efendinin inşa ettirdiği mescid daha XVIII. asırda Demirciler mescidi adını almış bulunuyordu. Bundan da demirci esnafının buraya yerleşmesinin XIX. asırdan önce vuku bulduğu neticesi çıkarılır.

Hacı İsmâil Beyzâde Osman Bey, *Mecmu'ü cevâmi*, İstanbul 1304, I. s. 22, no. 117, s. 42, no. 205, de gerek Darüşşifa ve gerek Demirciler mescidleri ayrı ayrı yer almışlardır, fakat Osman Bey, *Hadikat ül-cevâmi*'yi tekrarlamış olduğundan, ve zikrettiği binaların zamanında mevcûd olup olmadıklarını araştırmadığından neşrettiği liste pek değerli sayılamaz.

yaptırılan mescid bu yangında ikinci defa harap olarak yıkılmış⁵⁴ ve adı, o sıralarda henüz esas Darüşşifa binâsından ayrılan mescide verilerek, Çırçır yangınına kadar bu şekilde gelmiştir. Evvelce zikredilen H. 1254 (1838) tarihli İstanbul camileri haritasında hakikî Demirciler mescidi gösterilmemiştir. Darüşşifaya en yakın mevkilerde işaret edilen mescidler arasında, bilhassa iki tanesi vardır ki, Sankiyedim ve Kepenekçi Ali Çelebi mescidleri adlarını taşıyan bu mâbedleri şimdiki halde *Hadika* da bulmak mümkün olmamıştır⁵⁵. Hakıyki Demirciler mescidinin tamamen kaybolmuş olabileceği gibi, her hangi bir sebep ile adının değişerek Fatih ve Çırçır yangınlarına kadar gelmesine de ihtimal verilebilir. Fakat şimdiki halde Demirciler mescidinin, Kepenkçi veya Sankiyedim mescidlerinden biri ile aynı bina olduğuna hüküm verebilmek imkânsızdır. Bu mes'eleyi aydınlatmak için önce, Fatih ve Çırçır yangınlarının alt-üst ettiği bu semtteki abideler hakkında küçük monografyaların hazırlanması daha doğru olur.

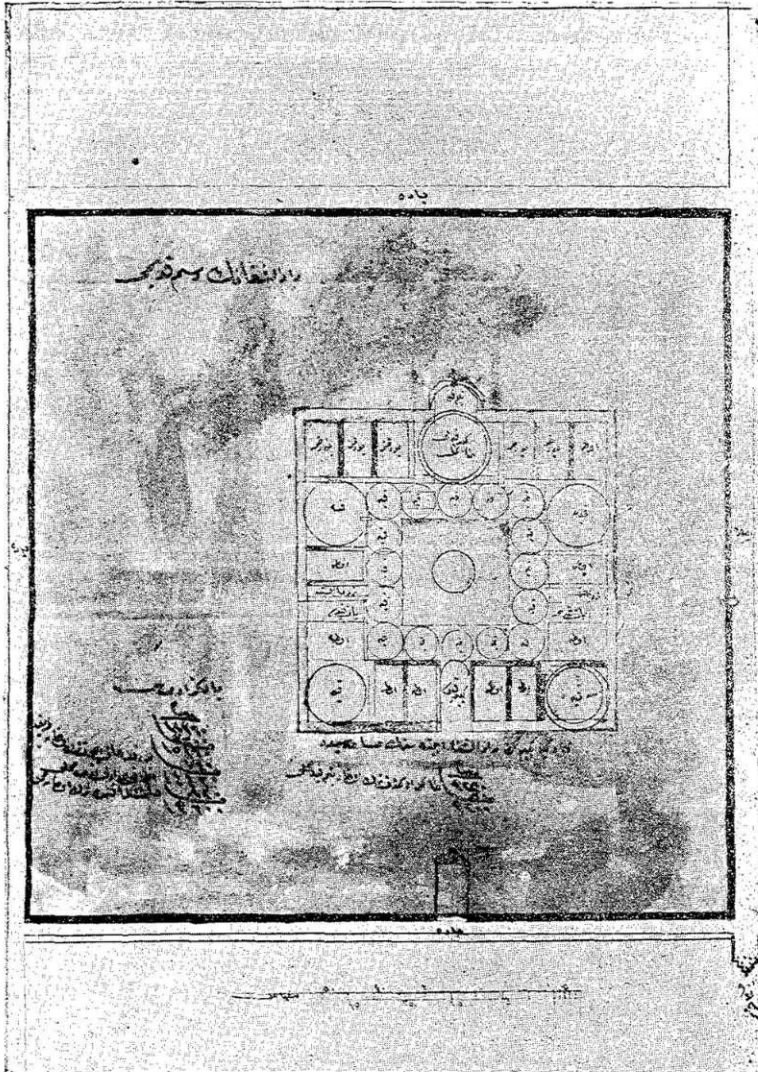
Resim : 1, Fatih Darüşşifasından bir duvar harâbesi (1947)

⁵⁴ Darüşşifanın komşu bulunduğu Atpazarı semti H. 1175 (1761/62) de, yani Demirciler mescidinin mütevellisi tarafından ihyasından önce bir yangın geçirmiştir, bk. A. Refik, *Hicri onikinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1930, s. 185 ve 197, ves. 225 ve 238; H. 1179 (1766) de vuku' bulan büyük zelzelede camii ile birlikte Fatih külliyesinin de tahribe uğradığı malûmdur. Darüşşifa hakkında Hassa mîmarı tarafından keşif yapıldıktan sonra Atpazarı havalisi büyük bir yangınla harap olmuş ve bu esnada iki de mescid yanmıştır ki bunlardan birinin hakikî Demirciler mescidi olmasına ihtimal verilebilir, kşl. A. Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1291, II. s. 175, «Şabanın yirmi-beşinci gicesi Darüssaâdetde Atpazarında zuhur eden ateş ertesi gün saat ikiye kadar mümted ve Fatih civarında Enserciler'e kadar müntehi olarak mektep cihetindeki ahurlardan maada cümlesi ve iki mescid ile bir çok büyük-u menâzil muhterik ve müzmehil olmuştur.» R. Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1949 III. s. 783 de Atpazarı maddesinde yalnız bu ikinci yangın zikredilmiştir.

⁵⁵ Keçeci Hayreddin mescidi olarak dahi bilioen Sankiyedim mescidi, Çırçır yangınındanberi harap bir haldedir. Bu iki isimle de *Hadikat ül-cevâmi* de bulunamadığı gibi, İstanbul Arkeoloji müzesindeki Encümende 357 numaralı dosyasında da bir ipucu elde etmek mümkün değildir. Yalnız Vakıflar müdürlüğünün 17. 1. 1939 tarihli bir yazısına göre mescid evvelâ Keçeci Hayreddin nâmında bir zat tarafından yaptırılmış, daha sonra Adanalı Mehmet Şakir Ağa tarafından yeniden inşâ ettirilmiştir ve bir yangından sonra İmamzâde Hasan Efendi tarafından yeni baştan yaptırılarak H. 1258 (1868) Nisanı ortasından itibaren hademesine vazife tahsis edilmiştir.

Resim : 2, Paspaî'nin eserinde Demirciler Mescidi olarak gösterilen Fatih Darüşşifası bakıyesi (1877)

Resim : 3, Arşivdeki keşif raporunda Fatih Darüşşifasının umumî planı (1823)